

نگاهی به

آسیب شناسی

حکومت دینی

حجة الاسلام محمدعلی حائری
مرکز فرهنگ و معارف قرآن

مطالعه در تاریخ ملل و حکومت‌ها
دینی و غیردینی از آنجا ضرورت دارد که بدانیم چه عواملی باعث پیشرفت و یا پسرفت یک حکومت می‌شود. زیرا این امر از یک سو نشان می‌دهد که همان عوامل و آسیب‌ها کم و بیش هم‌اکنون نیز به شکل سنت تاریخی نقش خود را در پایداری نظام‌ها و سقوط حکومت ایفا می‌کند و به حکم قاعده «مشابهت تاریخی اقوام»^(۱) سرگذشت و فراز و نشیب نظام‌ها و حکومت‌های پیشین در حقیقت مشابه سرگذشت نظام‌های کنونی است؛ یعنی تاریخ همواره تکرار می‌گردد.

امام علی(ع) در این باره می‌فرماید: «فیما أشدُّ اعتدال الاحوال و اقرب اشتباه الامثال»^(۲) چه بسیار متناسب است سرگذشت‌ها و چه همانند و نزدیک است داستان‌ها.

از سوی دیگر بررسی و شناخت آسیب‌های نظام‌ها و حکومت‌های گذشته می‌تواند مایه عبرت از تاریخ شود. بر این اساس یک سوم قرآن را نقل قصص و تاریخ ملت‌های گذشته تشکیل می‌دهد و مردم را به سیر در زمین و عبرت‌گیری از آن فراموش خواند تا آنجا که هفت بار با تأکید فراوان فرموده است: «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ» با این بیان، قرآن کریم تاریخ جامعه‌ها و نظام‌های پیشین را آینه عبرت و مایه تنبه و بیداری و وسیله شناسایی علل ترقی و آسیب‌هایی که دست‌خیز به انحطاط می‌داند و در فرازی دیگر تأکید می‌کند که: «لَسَفْهُدًا لِّكُلِّ قَوْمٍ قَدْ مَضَىٰ فِيهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَبْصَارِ»^(۳)

از این رو، بر اندیشه‌ندان و دل‌آگاهان است که در شیوه زندگی اقوام گذشته به طور عام و نحوه حکومت حاکمان به طور خاص به کنج‌جکایی بپردازند و از علل قوت و آسیب‌های آن آگاه شوند.

امام علی(ع) نیز بر این امر تأکید ورزیده و در وصیت‌نامه خود به فرزندش امام حسن می‌فرماید: «فرزندم به دقت سرگذشت پیشینیان و نقاط قوت و آسیب‌های آن را به خاطر عرضه بدار و در خانه‌ها، آثار و نشانه‌های آنها گردش کن، بنگر که چه کردند و از کجا منتقل شدند و به کجا فرود آمدند»^(۴)

بنابراین، شایسته است مدیران و تصمیم‌گیران حکومت دینی با دقت در رفتار و اعمال خود بنگرند و به نقاط ضعف خویش آگاه شوند و آسیب‌های نظام اسلامی را که سبب موروثیانه پایه‌های آن را می‌خورد و سبب می‌کند شناسایی کنند و به کتاب خدا نمسک جویند و راهکارهای مدیریت صحیح را از آن بیاموزند؛ زیرا قرآن طالع و و سقراط نظام‌ها و حکومت‌های ناصالح را یک امر قطعی تلقی کرده و می‌گوید: هرگز قدرت و تسکین در دست یک گروه نباشد، جهان باقی نمی‌ماند بلکه به علی دست به دست گشته تا عمر جهان سپری گردد: «و تسلک الایام نداولها بین الناس»^(۵)

حال می‌پردازیم به برخی از آسیب‌های نابود کننده حکومت دینی از نگاه قرآن:

■ ۱- ستمگری یا ستم‌پیشه‌گی
از جمله آسیب‌های حکومت دینی ظلم و ستم نسبت به مردم است؛ چرا که کاخ‌ها و بناها از بادهای صرصر ویران نمی‌شود ولی از آه جگرسوز مظلومان ویران می‌شوند. حکومت‌آفرینان دینی بد خاطر رفتارهای نامناسب در نگاه مردم به چهره‌های زشت و نفرت‌انگیز بدل می‌شوند و در نهایت نفوذ مردمی و پایگاه اجتماعی خود را از دست می‌دهند. از این جهت، ره در روی مردم قرار می‌گیرند و به ناچار برای حفظ پایگاه خود به ستم روی می‌آورند و ستم نیز یکی از آسیب‌های حکومت را فرو می‌ریزد. قرآن ستمگری و خروج از خط عدالت را مایه هلاکت و نابودی امت‌ها و در نهایت حاکمان دینی می‌داند و در آیات زیادی سبب فروپاشی جامعه و ملت‌ها و افول حکومت‌ها را ستم ذکر کرده است. از جمله می‌فرماید: «ما پیش

از شما عده‌ای را یکی پس از دیگری هلاک کردیم چون بستم کرده بودند و فرستادگان با پیغام‌های آشکار به آنها آمده بود ولی ایمان نیاورده بودند بدین گونه ما گناهکاران را کیفر می‌دهیم» (۵)

و در جای دیگر می‌فرماید: «ای محمد! پروردگار تو مردمان شهیری را هلاک و نابود نمی‌کند مگر پس از آن که در میان آن شهر پیغمبری بفرستد که سخنان ما را بر آنها بخواند و ما هلاک و نابود کننده مردمان شهرها نیستیم، مگر آنجایی که مردمانش ستمکار باشد» (۶)

و نیز در آیات دیگر چنین آمده: «بگو چه می‌بینید اگر ناگهان در نهبان یا آشکار عذاب خدا بر شما نازل شد و هلاک نمی‌شود جز گروه ستمکاران» (۷) و در قرآنی دیگر می‌خوانیم: «چه بسیار شهرها را که مردم آنها ستمکار بودند، نابود کردیم» (۸)

بر اساس آیات یاد شده عامل سقوط و افول و نابودی حکومت‌های دینی پشت کردن به جاذبه‌های حق و روی آوردن به ستم دانسته شده است و اگر قرآن به بیان عوامل سقوط و نابودی حکومت‌های دینی می‌پردازد، تنها از زاویه کاربرد تاریخی آن نیست بلکه بیانگر قانون و سنت حاکم بر هر جامعه و حکومتی است که در طول تاریخ شکل می‌گیرد و بر مبنای این قانون و سنت الهی است که سرنوشت نظام‌های اجتماعی و حکومت دینی امروز بشر نیز رقم می‌خورد. بنابراین هر نظام و حکومتی دینی تا آن‌گاه زنده و پایدار می‌ماند که هماهنگ با قانون‌های عام آفرینش و سنت‌های حق جلو برود و انحراف از این اصل عامل سقوط و افول آن حکومت است.

■ ۲- فساد

دومین آسیب حکومت دینی فساد است. فساد در لغت به معنای خارج شدن از اعتدال چه کم و چه زیاد مانند فساد در نفس، بدن و... (۹) آمده است.

وقتی حکومت و جامعه دینی گرفتار فساد شود، از حد وسط و اعتدال خارج می‌شود. فساد، یعنی دست‌اندازی به حقوق دیگران از راه قانون‌شکنی و سرپیچی از قانون. از این‌روی در نگاه قرآن فسادکننده، محدوده کوچکی را به تباهی نمی‌کشد بلکه آثار زیان‌بار به همه ارکان جامعه سریان پیدا

می‌کند و خشک و وتر را می‌سوزاند.

به طور کلی قرآن در سوره‌های اعراف، هود، شعراء از هلاکت و نابودی قوم نوح، هود، صالح، لوط و شعرب سخن گفته و تأکید کرده که این قوم‌های صاحب حکومت و ثروت با وجود اینکه پیامبر داشتند و دیدار هم بودند، ولی بر اثر فساد نابود شدند.

گفته‌ای است که فساد انواع مختلفی دارد و ما در این جا تنها فساد اقتصادی و فساد جنسی را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

الف) فساد اقتصادی

اقتصاد، از جمله پایه‌ها و رکن‌های مهم و بنیادین جامعه است، و در واقع از ستون‌های برپادارنده خیمه هر حکومت به شمار می‌آید، اگر این رکن مهم فرو ریزد تمامی رکن‌های جامعه یکی پس از دیگری فرو می‌ریزد از این روی خداوند، بر سالم ماندن این رکن تأکید می‌ورزد و به پیامبر بزرگ خود شعیب مأموریت می‌دهد که در اصلاح اقتصاد مردم شهر «مَدَین» تلاش کند تا جامعه از هم فرو نیفتد.

«به سوی شهر مدین برادرشان شعیب را فرستادیم که گفت ای خویشان من خدا را بپرستید، شما را جز او خدایی نیست و پیمان و ترازو را نگاهید و کم ندهید، من نیکویی شما را می‌بینم و از عذاب بزرگ بر شما می‌ترسم» (۱۰) گویند که قوم شعیب راه را به اصلاح بسته و بر افساد گشوده بودند چون شهرشان بر سر راه کاروان‌ها بود و از این جایگاه بهره‌ناروا می‌بردند و عرصه را بر کاروانیان و بازرگانان تنگ می‌کردند؛ چنان‌که کالای آنها را به بهای کم می‌خریدند و کالای مورد نیاز آنان را به بهای گران در اختیارشان می‌گذاشتند و یا مردم را از پیوستن به حق باز می‌داشتند و نمی‌گذاشتند برگرد شعیب حلقه ززند و راه را از بی‌راهه باز شناسند.

آری همیشه چنین بوده که حکومت‌های بزرگ، توانا با لشکریان بی‌شمار و فرمانروایان و سردمداران با تدبیر، وقتی فساد و رانت‌خواری به ارکان اقتصادی آنها راه یافته، با وجود همه تلاش‌هایی که برای سر پا نگه داشتن حکومت مصروف داشته‌اند، نظام حکومتی‌شان از هم فروریخته است.

استاد محمدتقی جعفری در این باره

می‌نویسد: «تباهی یا اختلالات اقتصادی، می‌تواند عامل نابودی هر گونه حکومتی باشد، اگر چه آن حکومت در اوج شکوفایی به سر کند... بدیهی است که قوام حیات بشری و میدان تحریک آن را مسائل اقتصادی تشکیل می‌دهد زیرا انسان چه در ابتدایی‌ترین شکل حیات بود، باشد و چه در عالی‌ترین اشکال آن بدون استفاده از مواد از طبیعت امکان ادامه حیات ندارد» (۱۱)

ب) فساد جنسی

بی‌تردید یکی از آسیب‌های اجتماعی در حکومت دینی، فساد جنسی است و چنانچه از جانب مدیران یک حکومت راهکارها و سمت و سوی آن به طور صحیح و قانونمند تعریف نشود، در دراز مدت پایه‌های آن حکومت را سست می‌نماید و در نهایت آن را به افول و سقوط می‌کشاند.

اساساً فساد جنسی از مؤثرترین ابزارهای بوده که همواره جامعه‌های دینی را تهدید کرده و می‌کند. اگر مردم بخصوص قشر جوان که زیر پرچم حکومت دینی زندگی می‌کنند هر شامگاهان با هم‌آغوشی تصاویر زشت زنان روسپی از طریق ماهواره و اینترنت روزگار خود را سپری کنند و یا در راه تأمین لذت‌جویی پلید خویش خود را در میان میگساران و در آغوش روسپیان قرار دهند، آیا فرصت پیدا می‌کنند که در راه راستین انسان و شناخت آن اندیشه کنند و یا فرمانبر رهبران حکومتی دینی باشند و اهداف آن را به پیش ببرند.

به عنوان نمونه به حکومت دینی کشور اندلس اشاره می‌کنیم. در نیمه دوم قرن اول هجری سرزمین اسپانیا (۱۲) به دست مسلمانان فتح شد و مسلمانان در آنجا حکومت دینی تشکیل دادند و ۸ قرن در زیر پرچم چنین حکومتی با قوانین و ادبیات و تمدن دینی زندگی کردند که هنوز هم با گذشت سالیان دراز برخی از آثار آن همچنان باقی است. به هر حال، در آن زمان با بسط و گسترش اسلام در آن سرزمین تمام سران مسیحیت احساس خطر کردند و به طرح نقشه‌های شوم و فریبنده برای نابودی مسلمانان پرداختند آنان با سران حکومت دینی اندلس پیمان‌نامه‌ای به امضا رساندند

که سه ماده داشت: ۱- آزادی مذهب، ۲- آزادی تعلیم و تربیت، ۳- توسعه روابط بازرگانی که با این توافقنامه مسیحیان توانستند با رخنه در اجتماع اسلامی بخصوص با جوانان آنان ارتباط مستقیم برقرار کنند. از جمله، تفریحگاههایی ترتیب دادند که در آن دختران مسیحی با شور و شراب از ایشان پذیرایی می‌کردند. غیرت و جوهره و تعصب مسلمانی جوانان مسلمانان با هم آغوشی دختران مسیحی و مشروبات الکلی سست شد و با این ابزار نیروهای اخلاق و تعصب اسلامی در توده جوان از بین رفت (۱۳) بدینسان بود که فاجعه آغاز شد و دشمن شمشیر جنگ برکشید و با استفاده از سستی و ضعف و تخدیر مسلمانان، به قتل عام آنان پرداخت و به حکومت دینی در اسپانیا پایان داد.

هم‌اکنون نیز یکی از ابزارهای مهم برای از بین بردن اخلاق و غیرت و تعصب مردمان حکومت دینی فساد جنسی است که آسیب جدی برای آن به شمار می‌آید.

■ ۲- اسراف

خداوند بشر را آفرید و به او عقل و شعور و قوه بازشناسی حق از باطل را عطا کرد تا راه کمال را ببیماید و خود را از سایر جانداران جدا سازد و جامعه انسانی را بنا کند. و طبیعت را نگیهان باشد و از مواهب طبیعت به نحو مطلوب استفاده نماید. همچنان که به او جسمی قوی با توانمندی‌های بالا عنایت کرد تا بتواند بر بازدارنده‌ها پیروز شود و از موانع عبور نماید و زندگی خویش را به بهترین وجه سامان دهد.

قرآن می‌فرماید: «ای فرزندان آدم هنگام نماز جامه بپوشید و خود را بیارابید و بخورید و بیاندامید ولی زیر دُم روی نکنید، که خداوند اسرافکاران را دوست ندارد» (۱۴)

بنابراین استفاده از مواهب الهی اندازه دارد و اگر از اندازه درگذرد آفت‌ها و آسیب‌های انسانی بسیار در پی خواهند داشت. بسیاری از مجامع انسانی و حکومت‌های دینی در درازای تاریخ به خاطر زیاده‌روی در نعمت‌ها در ب اتلاق مرگ فرورفته‌اند و امروزه به سبب اسراف و تبذیر در بسیاری از کشورهای پیشرفته بخشی از

جهان در سیاهی فقر و فلاکت فرورفته و گرسنگی گریبانگیر بسیاری از انسانها شده است.

بسیاری از حکومت‌های پیشرفته غربی ناقوس مرگ خود را با اسراف و تبذیر به صدا در آورده‌اند و اگر این حرکت ویرانگر ادامه یابد و از مرکب غرور و کبر فرود نیایند و از اسراف و تبذیر بپرهیز نکنند، دیری نمی‌پاید که از هم فرو خواهند پاشید.

فرعون در رأس هرم جامعه پیشرفته و متمدن مصر قرار گرفته بود و از قدرت، شوکت، هیمنه ثروت، عده و عده بی‌شماری برخوردار بود؛ به گونه‌ای که کسی باورش نمی‌کرد این انسان قدرتمند از اریکه قدرت فرو بیفتد و لشگریانش نابود شوند و حکومت خیره‌کننده‌اش از هم فروپاشد و خوار و ذلیل در آب غرق شود و آب جسدش را برای عبرت دیگران به ساحل براند.

خداوند این انسان چموش و سرکش را که گرفتار عذاب الهی شد، از اسراف‌کنندگان می‌داند و از او به عنوان مسرف یاد می‌کند. (۱۵)

قرآن کریم در جای دیگر فساد و اسراف را از آسیب‌های مهم قوم عاد می‌شمارد؛ چنان‌که قوم عاد را با آن ساختمان‌های بزرگ و با شکوه و توانایی‌های شگفت‌انگیزشان، و قوم ثمود را با آن صنعت و هنر پیشرفته و توان بالای ساختمان‌سازی در دل صخره‌ها و کوه‌های سخت و توان بریدن کوه‌ها و صخره‌ها (۱۶) به جهت گناهان بسیار از جمله اسراف و گردن‌نهادن به فرمان صالح پیغمبر (۱۷) و استفاده‌های ناروا از قدرت، فکر و اندیشه، طبیعت و گوناگونی نعمت‌های خداوندی، در دل صخره‌ها و ساختمان‌های سر به فلک کشیده دفن شدند و عذاب خدائی دودمانشان را بر باد داد و از آن همه قدرت، حکومت و فرهنگ هیچ نماند جز درس عبرتی بزرگ و همیشگی برای انسان‌های بعدی.

از این‌رو، می‌توان ادعای داشت که از اندازه گذشتن و از مرز تعادل و قانون فراتر نهادن، چه در استفاده از مواهب طبیعت و چه در بکارگیری قدرت و ثروت، از آسیب‌سای مهم حکومت دینی به شمار می‌آید.

■ ۴- پای‌بندی به اندیشه‌های کهنه

یکی دیگر از آفات و آسیب‌های حکومت دینی پای‌بندی به اندیشه‌های کهنه است، مطالعه و سیر در تاریخ نشان می‌دهد که جوامع و تمدن‌های بزرگ انسانی در پرتو اندیشه‌های نو و خردورزی‌ها پا گرفته و بالنده و شکوفا شده‌اند، از این‌رو، حکومت دینی برای حیات خود ناگزیر است از اندیشه‌های کهنه و ناکارآمد، به ابتکارها و نوآوری‌ها روی آورد؛ مثلاً در آموزش و پرورش در امر تربیت کودکان و نوجوانان و جوانان از شیوه‌های جدید بهره بگیرد تا در مبارزه با ناهنجاری‌های اجتماعی موفق باشد.

استاد شهید مطهری در این باره می‌نویسد: دو مطلب سبب توقف جامعه می‌شود مطلب اول مقدس بودن گذشته یعنی دلبستگی به گذشته از آن جهت که گذشته است تقدیس می‌کند و عمداً نو را از آن جهت که نو است تقبیح می‌کند؛ که در قرآن نیز به آن اشاره شده است. (۱۸)

تقریباً همه پیغمبران با این حرف روبرو بودند و برخورد امت‌ها با پیغمبران مختلف بود چون هر امتی با یک فساد اخلاقی مخصوص روبرو می‌شدند ولی در یک امر مشترک بودند که همان تقلید کورکورانه و ناآگاهانه نسبت به گذشتگان است.

مطلب دوم، رم کردن از جدید است؛ یعنی تازه را به دلیل تازه بودن تقبیح می‌کردند و با هر چیز جدیدی مخالفند. (۱۹)

از بیان استاد به خوبی استناد می‌شود که کهنه‌اندیشی و داشتن فکری بسته و محدود تنها در مسائل دینی و عقیدتی جلوه ندارد؛ بلکه در هر چیز و عملی، می‌تواند مصداق داشته باشد و خود از آسیب‌های بزرگ و مهمی است که جامعه حکومت دینی را از پیشرفت باز می‌دارد و در نتیجه حکومت دینی نخواهد توانست خود را با زمان هماهنگ سازد و نیازهای روز را پاسخ دهد. در نهایت پایه‌های حکومت به تدریج سست می‌شود و آن نظام به راحتی سقوط می‌کند. از این‌رو قرآن افکار کسانی را که تلاش کردند انسان‌ها را به تقلید از

یشتینیان وادارند بر ملا کرده و مذمت نموده و به اندیشه‌های جدیدی که رسولان خداوند به آن مأمور بوده‌اند تشویق کرده و از واپس‌گرایی و تقلید کورکورانه و گمراه‌کننده پرهیز داده است: «و بدین گونه در هیچ شهری پیش از تو نشده، دردهای نفوس ما را که خوشگذرانان آن گفتند: ما پدران خود را با اینی (راهی) یافته‌ایم و به آنها اقتدا می‌کنیم» (۲۱)

بنابراین از این آیه و آیات دیگر بدیهی استنباط می‌شود که از رموز ماندگاری حیات حکومت دینی و پویایی جامعه اسلامی و یا راه مواجهه با آسیب‌کننده‌گرایی، آن است که عرصه دین و فرهنگ را به ناز پروردگان و تن آسایان و راحت‌طلبان و افزون‌کاران بی‌درد وانگذارند؛ چرا که اینان جامعه را همیشه در گذشته نگه می‌دارند و حیات و ماندگاری و اریکه‌نشینی خودشان را در گرو گذشته‌گرایی و تقلید مردم از گذشته می‌بندارند. از این روی باید آگاهانه در هر زمان و مکان با این تیره‌روزلان به مقابله برخاست تا آفتاب حق همیشه نورافشاند.

بی‌نوشت‌ها:

۱. حکم الامثال فیما یجوز و فیما لا یجوز سواء.
۲. نهج البلاغه، فیض الاسلام، ج ۲، ۲۲۳.
۳. یوسف / ۱۱۱.
۴. نهج البلاغه، نامه ۳۱.
۵. یونس / ۱۳.
۶. قصص / ۵۹.
۷. انعام / ۲۷.
۸. حج / ۴۵.
۹. مقررات راضی، ص ۳۷۹.
۱۰. هود / ۸۴.
۱۱. تفسیر و ترجمه نهج البلاغه، ج ۵ ص ۲۱۸.
۱۲. اندلس سرزمین خاطرها.
۱۳. اقتباس از تفسیر طنطاوی، ج ۲، ص ۱۸۰ - ۱۸۲.
۱۴. اعراف / ۳۱.
۱۵. یونس / ۸۲.
۱۶. فجر / ۷ و ۹.
۱۷. شماره / ۱۴۷ - ۱۵۰ و ۱۵۸.
۱۸. زخرف / ۳۳.
۱۹. مرتضی مطهری، مجموعه آثار، ج ۱۳، ص ۸۰۶.
۲۰. زخرف / ۳۳.

۲۹۱

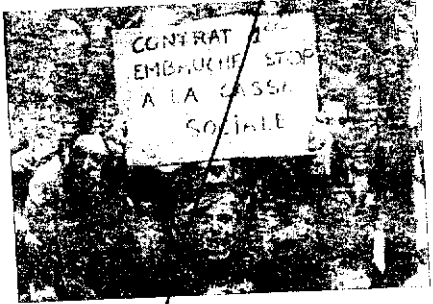
و انجم و انجان الهی و پرهیز از مقلدیت و بهشت نرسیدن با تمامی نعمت‌های بی‌پایان برای پارسایان مهیا گردیده است که «أَزَلَمَتِ الْجَنَّةَ لِلْمُتَّقِينَ» (۳۱) بهشت را به اهل تقوا نزدیک سازند» اما آنچه که برای پرهیزکاران، چشم‌روشنی بزرگ است آن است که خداوند را با صفت رحمانیتش مشاهده خواهند نمود که فرمود «يَرْزُقُ الْمُحْسِنَ الْمُتَّقِينَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ» (۳۲) و تقدیر روزی که متقین را به سوی خدای رحمان به اجتماع محشور گردانیم پس آنان در جایگاهی پس رفیع و منبع به محضر ربوبی راه یابند «فَلْيَقْضِ صِدْقَ عِنْدَ تَلِكِ مُقْتَدِرٍ» (۳۳) در جایگاه صدق نزد مالک مقتدر» به وصال معشوق حقیقی برسند.

بی‌نوشت‌ها:

۱. امام خمینی، چهل حدیث، چاپ پنجم، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۳۳، ص ۲۰۶.
۲. انفال / ۲۹.
۳. جمعی از نویسندگان، تفسیر نمونه، چاپ بیست و دوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۳۳، ج ۷، ص ۱۴۰.
۴. فرید تنکابنی، الحدیث، چاپ دهم، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۳۶، ج ۲، ص ۳۱۵.
۵. علامه مجلسی، بحار الانوار، بیروت، مؤسسه الوفا، ۱۳۰۳، ج ۱، ص ۲۲۵.
۶. جمعی از نویسندگان، همان، ص ۱۴۵.
۷. امام خمینی، پیشین، ص ۳۳۳.
۸. یونس / ۶.
۹. ایقانه جولای املی، تفسیر موضوعی، همان، ج ۴، ص ۳۳.
۱۰. طلاق / ۲ و ۳.
۱۱. توبه / ۱۰۳.
۱۲. بقره / ۲۲۶.
۱۳. اعراف / ۹۶.
۱۴. علامه طباطبائی، تفسیر المیزان، چاپ پنجم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۳۲، ج ۸، ص ۲۱۰.
۱۵. فاطر / ۱۰.
۱۶. علامه طباطبائی، پیشین، ج ۱۱، ص ۱۷۰.
۱۷. امام خمینی، پیشین، ص ۳۲۵.
۱۸. مائده / ۲۷.
۱۹. حدیثی از رسول اکرم (ص)، علامه مجلسی، پیشین، ج ۷، ص ۲۸۶.
۲۰. طلاق / ۲.
۲۱. علامه مجلسی، پیشین، ج ۷، ص ۲۸۵.
۲۲. طلاق / ۴.
۲۳. آل عمران / ۱۲۰.
۲۴. بقره / ۲.
۲۵. جمعی از نویسندگان، پیشین، ج ۱، ص ۶۷.
۲۶. بقره / ۵.
۲۷. طلاق / ۵.
۲۸. سید کاظم ارفع، اخلاق در قرآن، چاپ اول، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۳۳، ص ۳۳.
۲۹. شمس / ۹.
۳۰. بقره / ۱۸۹.
۳۱. شماره / ۹۰.

- والدین نظامیان انگلیسی: ما در جنگ عراق فریب خوردیم. (۸۴/۱۲/۱۷)
- همزمان با آلمان موج تازه اعتصاب و تظاهرات در ۱۵ شهر فرانسه به راه افتاد. (۸۴/۱۲/۱۷)

- آمریکا به وضعیت حقوق بشر در اسرائیل نمره ۲۰ داد. (۸۴/۱۲/۲۰)

- نیویورک تایمز: بوش لیاقت اداره کشور را ندارد. (۸۴/۱۲/۲۲)

- ۴ تنگنادر آمریکایی در شرق افغانستان به هلاکت رسیدند. (۸۴/۱۲/۲۳)

- شاهد پرونده میلو سوویچ در زندان لاهه خودکشی کرد. (۸۴/۱۲/۲۴)

- درگیری‌های پاریس به شهرهای لیل، نانت، رن و برست هم کشیده شد. درگیری تازه در دانشگاه سوربن ۵ ساعت به طول انجامید. ۵۲ دانشگاه از ۸۵ دانشگاه همچنان در اعتصاب به سر می‌برند. (۸۴/۱۲/۲۵)

- مجله تایم از همکاری نزدیک آمریکا با یعنی‌ها خبر داد. (۸۴/۱۲/۲۷)

- ریس در یک کنفرانس خبری در بغداد: در عراق خون داده‌ایم پس حق مداخله داریم. (۸۴/۱/۱۵)

